

Отримано: 22.02.2021 р.

Прорецензовано: 18.03.2021 р.

Прийнято до друку: 15.04.2021 р.

e-mail: shama@tnpu.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2021-32-75-84

Шама О. «Лихварський сприт і шахрайська хитрість»: Станіслав Тарновський про трансформацію заможної шляхти Галичини в умовах становлення вільноринкового суспільства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 75–84.

УДК: 94(478)

Олександр Шама

**«ЛИХВАРСЬКИЙ СПРИТ І ШАХРАЙСЬКА ХИТРІСТЬ»:
СТАНІСЛАВ ТАРНОВСЬКИЙ ПРО ТРАНСФОРМАЦІЮ
ЗАМОЖНОЇ ШЛЯХТИ ГАЛИЧИНИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ
ВІЛЬНОРИНКОВОГО СУСПІЛЬСТВА**

Стаття присвячена аналізу есе «Порції» («Porcyi») авторства відомого польського науковця, політика і публіциста С. Тарновського (1837-1917 рр.), яке було опубліковане у листопаді 1874 р. і розкривало зміни в соціальній позиції, економічній діяльності і поведінці заможних галицьких шляхтичів, які, використовуючи нужденне становище селянства, активно займались лихварством, одержуючи солідні прибутки. Автор констатує, що залишаючись зовні «благородного походження власниками маєтків», ці шляхтичі насправді перетворились на сільських здириків, що за своєю сутністю нічим не відрізняються від представників «купецького ремесла» (комісіонерів, маклерів, лихварів і ін.), рід занять яких не передбачав честі й совісті. Це, на думку С. Тарновського, завдало величезної шкоди «польській справі», оскільки руйнувало ледь намічену згоду між шляхтою і селянством.

Ключові слова: «порції», шляхта, селянство, лихварство, станьчики, *nati et possessionati*, «неправедні зиски».

Alexander Shama

**«USURIOUS DEXTERITY AND FRAUDULENT CUNNING»:
STANISLAV TARNOWSKY ABOUT THE TRANSFORMATION
OF THE PROSPEROUS NOBILITY OF GALICIA IN THE CONDITIONS
OF FORMATION OF A FREE MARKET SOCIETY**

The article is devoted to the analysis of the essay “Portions” (“Porcyi”) authored by the famous Polish scientist, politician and publicist S. Tarnowski (1837-1917), which was published in November 1874 and revealed changes in social position, economic activity and behavior of wealthy Galician nobles, who, taking advantage of the plight of the peasantry, were actively engaged in usury, earning a solid income. The author states that remaining outside the “noble origin of the owners of estates”, these nobles actually turned into rural extortionists, who are essentially no different from the representatives of the “merchant’s craft” (commissioners, brokers, moneylenders, etc.), genus classes which did not provide for honor and conscience. This, according to S. Tarnowski, caused enormous damage to the “Polish cause”, as it destroyed the barely planned agreement between the nobility and the peasantry.

Key words: “portions”, gentry, peasantry, usury, stan’chiki, *nati et possessionati*, “unjust profits”.

У 1874 р. на сесії Галицького крайового сейму було заявлено, що лихварством займаються не тільки євреї, але і шляхта [22, с. 22]. Мова йшла про так звані «порції», сутність яких полягала у наступному: шляхтич, подібно лихвареві, позичав селянинові 20-30 гульденів під проценти і вимагав від нього відпрацювати у своєму господарстві один день на тиждень доти, поки і борг, і проценти не будуть сплачені [32, с. 164, Pr. 238; 13, с. 59]. Один із керівників угруповання станьчиків С. Козьмян писав, що про таке «підприємництво» він і його однодумці вперше почули під кінець сейму 1874 р. «з уст найшановніших осіб краю» – високопосадовців, що висловлювались про нього «з обуренням, у гострих виразах». «Звідки вони взяли інформацію про цей нещасний факт, – продовжив публіцист, – ми навіть не мали потреби знати, оскільки їх обурення, засмучення і патріотичні побоювання» були достатнім свідченням їх щирості, тим більше, що «це були люди такого значення, що краще помилялись разом з ними». Цим «політичним мужам і серйозним умам» справа «пор-

цій» видалась настільки загрозливою, що вони вирішили зробити її предметом сеймових дебатів [25, с. 12; Пор.: 16, с. 1].

Спіраючись на повідомлення цих «високопосадовців, політичних мужів і серйозних умів», публіцист, один з засновників і головних діячів політичного угруповання станьчиків, «граф-професор» Станіслав Тарновський [24, с. 7, 8, 9; 47; 1; 19, с. V–XV; 49, с. 7-8; 48, с. 93-96; 18, с. 600-601] у листопаді того ж року опублікував есе, в якому проаналізував зміни в соціальній позиції, економічній діяльності і поведінці заможних галицьких шляхтичів, які наживались таким «неблаговидним» способом. Це лихварство, яке автор називає «ноюю, прихованою панщиною» [46, с. 165; Пор.: 166, с. 376], він визначає так: потребуючи готівки [Пор.: 14, с. 76, Прим. 3], селянин позичав у такого шляхтича певну суму, яку відпрацьовував у його ж господарстві, причому, утвердилась практика надання позики під проценти – один робочий день на тиждень, поки позичена сума не буде повністю виплачена. У залежності від місцевості сума такої позички коливалась від 16 до 30 гульденів; вона-то і називалась «порцією» (porcsya). Зрозуміло, що страждаючи від безгрішшя селяни могли виплатити борг не одразу, іноді це потребувало доволі значного строку (рік і більше) – і на весь цей час він був змушений працювати на пана. За підрахунками С. Тарновського, лихва від боргу, в залежності від умов, набігала від 50 до 150% на рік. І. Франко у статті «Лихварство в Галичині» писав, що ці «порції» руйнували селян «іноді так сильно, як найгірше єврейське лихварство, так що навіть у дуже недогадливих селян заслужило собі назву нової панщини» [8, с. 376].

Таким чином, подібний землевласник-ділок дуже дешево, розподіливши серед селян кільканадцять таких порцій, а якщо добре піде – кількадесят, забезпечує значну частину робіт у своєму маєтку. В нього більше немає потреби турбуватись ні про нестачу рук, ні про дорожнечу найму: його боржники зобов'язані вийти на роботу, а за роботу свою більше вимагати не мають права, тому що не наймаються, а тільки сплачують процент з позичених грошей. Вигода такої «практики» ще більше зростає від того, що «порції» значно збивають вартість звичайної найманої праці, оскільки наймач, маючи боржників, менше залежить від ринку праці, натомість селянин, як і раніше, потребує заробітку. В окремих «щасливіших околицях», іронізує С. Тарновський, «у деяких запобігливих і спритних» справи йдуть так добре, що останнього літа вони платили по 17 і навіть по 15 крейцерів за день жнив, при тому, що звичайна плата за день роботи становить ½ гульдена, а за виконання легших робіт – 25 крейцерів (через півтора десятиліття розміри оплати практично не змінилися – 30-60 крейцерів [132, с. 8], а на початку ХХ ст. – 50 галлерів, тобто вартість 2 кг борошна і 2 кг картоплі [21, с. 169]). І ця «нова панщина» з формальної точки зору цілковито законна, оскільки «це не надуживання і не безправ'я... а юридичні відносини боржника і кредитора, засновані на добровільній двосторонній умові», в силу якої, тим не менше, селянин-боржник на цілий рік «запродується в неволю» [46, с. 165-167, 168].

Найбільше обурює «графа-професора» те, що наживаються на селянах таким «безчесним способом», тобто «лихварюють, як останні євреї», не хто інший, як шляхтичі «nati et possessionati», тобто «благородного походження власники маєтків» (І. Франко називав їх «гербовими», на відміну від землевласників «неблагородного» походження, наприклад, шляхтичів «Мойсеевої віри» [9, с. 434]), які вважають себе «порядними людьми і громадянами», вимагають відповідної «поваги від інших», цінують своє становище в шляхетському товаристві, «про свій скарб гербовий ревно дбають і чистоту його надзвичайно шанують», заявляючи, що «ми, поляки, гоноровий рицарський народ». Багато з них продовжують дотримуватись старовинних звичаїв, одягають кунтуші з широкими пасами і конфедератки, на пальцях їх «гербові печатки», клянуться вони «verbum nobile» (шляхетським словом честі), а на устах їх «великі слова» про «золоту старовину», коли «рицарський народ» «гинув з Жолкевським» або «перемагав з Чарнецьким».

Цікаво, що ця підкреслена «польськошляхетність» одразу кидалась в очі приїжджим: «Прибульців з Королівства, вихованих у суворій боротьбі за національні права, у все ще живих традиціях січневого повстання, людей, що мислять у категоріях економічного прогресу, вражав у Кракові консерватизм і певна сонливість мешканців. Разили іноді зовнішні ознаки національної належності, поєднані з лояльністю до Відня. Смішили міські сановники, одягнені в кунтуші і конфедератки» [27, с. 259-260]. Також Д. Шимчак [43, с. 28, 29, 30, 31], описуючи діяльність польського представництва у Відні у 1860-70-х рр., зазначив, що політики з Галиції походили переважно з шляхетсько-поміщицького середовища або інтелігенції (академічні викладачі, представники вільних професій, клірики; втім, склад Галицького сейму був приблизно таким самим [Пор.: 50]), були добре освічені і «так

прекрасно говорили німецькою з точки зору мови, змісту і форми, що багато німців-віденців приходили до парламенту послухати їх виступи». Всі вони були патріоти і їх легко можна було розпізнати по одягу, оскільки вони «маніфестували свою національність вбрані у так званий польським костюм, тобто венгерку (szamare), натомість під час придворних урочистостей або офіційних богослужінь – кунтуш». Вибір одягу, пояснює автор, «був не тільки культурною декларацією, але і політичною, у випадку з венгеркою – з визвольним відтінком».

«Якби комусь з цих панів, – пише С. Тарновський, – показати простого вуличного лихваря, такого, що молодим людям позичає гроші на фальшиві векселі, то він би відвернувся з презирством, одяг свій щільніше би до тіла пригорнув, щоб часом лихвар до нього не доторкнувся, в домі своєму наказав би його скинути зі сходів, свою руку (з гербовим перснем на пальці) волів би відтяти, ніж до цього лихваря простягнути», бо цей пан «є християнином, поляком, шляхтичем» і «зобов'язаний мати почуття порядності і повагу до вітчизни і власної честі» [46, с. 163, 169, 170, 173, 176]. Однак, по відношенню до селянина, з яким, як підкреслив С. Тарновський в праці «Про Русь і русинів» (1891 р.), шляхтич «одного племені, подібної мови, однієї віри, хоч різних обрядів, на одній землі живе і спільну історію має» [45, с. 3, 68; Пор.: 11, с. 67], всі ці благородні риси зникають без сліду, залишаються тільки «лихварський сприт і шахрайська хитрість» у «витяганні неправедних прибутків». Тому «теперішній шляхтич» не тільки не має «порядності і рицарської честі», але, зустрівши їх в когось іншого, «дивується, не розуміє, не вірить», що той не користується з «крайньої нужденності» селянина і з «наївною безсоромністю» стверджує, що «порції насправді є великим добродійством для селянина», оскільки цей останній, «нагально потребує грошей і не одержавши їх від шляхтича», пішов би до єврея, «якому заплатив би набагато більший процент». Таким чином, заключає «граф-професор», незважаючи на все своє зовнішнє «благородство», шляхтич є «сільським лихварем, що через порції обдирає селян зі шкіри», тобто «поступає як єврей... і ні на йоту від нього не кращий, бо він – християнин, поляк, шляхтич, що повинен мати розуміння і пошану до порядності, вітчизни і власної честі» [46, с. 173, 169-170, 168, 176].

Постає питання, звідки взялись ці «нестача сумління і честі», «нерозуміння добра і зла», через які сільська шляхта, що колись була «центром тяжіння національного життя, патріотизму і добрих звичаїв», навіть не усвідомлює, що «поступає непорядно і підло», при цьому зберігаючи «той блаженний спокій», з яким «продовжує вважати себе порядними людьми і добрими поляками»? Чому, запитує автор, «впали ми так низько, настільки втратили моральність і честь, що ніхто вже не обурюється і не соромиться, і це зло здається нам природною, звичайною річчю»? Адже зрозуміло, що «з точки зору порядності і честі це нікчемність, лихварство; з точки зору людськості і цивілізації – це варварство, використання злиденності ближнього; з точки зору патріотизму це укріплення і розповсюдження суспільної ненависті, політичного безсилля; з усіх точок зору – розкладання, ганьба і порок» [46, с. 175, 169-170, 165]. Все це дуже засмучує «графа-професора», оскільки ще зовсім недавно «шляхта і рицарство означали одне і те ж саме», а «честь рицарська, шляхетська, не мірялась нарівні з честю лихварською і вексельною». Правда, це були часи всевладдя шляхти, в соціально-економічному відношенні заснованого на феодальних відносинах, тобто кріпацькій залежності більшості населення від мізерної меншості, тому, як один з засновників і активних діячів політичного угруповання станьчиків, критично настроєного до традиційної (патріотичної) польської історіографії [1; 11, с. 67, 68-69], С. Тарновський не схильний ідеалізувати збанкрутілий устрій «золотої вольності», називаючи у «Промові на зібранні виборців... 1889 року» [44] славнозвісну «шляхетську демократію» – «надмірною» (М. Карамзін порівнював цей устрій з «анархічним республіканством» [5, с. 103]), оскільки «через любов до своєї рівності» вона «визначала королів, розмножувала тиранів» (цитата з твору А. Нарушевича «Голос померлих», 1778 р. [30, с. 411; 20]). Так само найбільш далекоглядні політики Речі Посполитої бачили її недоліки, наприклад, король Ян Казимир, «навчений страшними уроками Хмельницького», присягав перед вівтарем здійснення перебудови держави, а генерал Чарторийський, «мудро і слушно оцінюючи наші кріпацькі стосунки», говорив «з гіркою іронією», що «ми не потребуємо перуанських золотих копалень, бо селянська шкіра – це найкраще Перу» [46, с. 172].

Тим не менше, для С. Тарновського, незважаючи на тверезе розуміння її вад, шляхетська Річ Посполита і пануючі в ній відносини – набагато кращі, людяніші, більш справедливі, ніж сучасне йому лихварство: «Чим же була панщина? Відробітком за землю і халупу, тоді як теперішня порція – це відробіток за [позичені] гроші; зрозуміло, та колишня [панщина] була краща, моральніша, оскільки робочими днями принаймні обмежувалась вся повинність [повністю]». Такий стан речей

цілком узгоджується із стародавніми законами: «У старому заповіті..., а також в деяких первісних середньовічних законодавствах було установлення, що невикладний боржник ставав рабом позикодавця... тільки тоді, коли не повертав позиченого» (слід уточнити, що це стосувалось тільки одноплемінників лихваря [2, Вих. XXII, 25; Втор. XXIII, 19] і на чужоземців не поширювалось [2, Втор. XV, 3; XXIII, 20]). Тепер же «боржник у рабство до кредитора не йде, а тільки сплачуючи процент від свого боргу працює на нього один день кожного тижня!» Таким чином, «теперішні [робочі] дні – це тільки прибуток [шляхтича-лихваря], який він витягає із заборгованості [селянина]». Навіть у «найгірших традиціях» саських часів, коли «шляхта була темною і спитою», вона, тим не менше, «зберігала порядність у грошових розрахунках», тому що саме її суспільно-політичне становище і етос військового стану не дозволяли виходити за рамки шляхетської честі і не тільки не лихварювати, але і вважати заняття «купецьким ремеслом». Це останнє належало до роду діяльності «шахраїв і пройдисвітів», які навіть «мали привілей, який дозволяв їм більше, ніж людям порядним і рицарським...» [46, с. 173, 167, 168, 175, 170].

Таким чином, у шляхетської Речі Посполитій, не дивлячись на її кріпацьку основу, відносини були більш справедливі, більш моральні, оскільки кожен мав свою чітко визначене місце в соціумі і притаманні йому моральні цінності і поведінку, легковажити якими було немислимо. І хоча поміщики нещадно експлуатували селянина, «шкіра» якого для Речі Посполитої була краща від «перуанських золотих копалень», відбувалось це згідно норм тодішнього суспільства і витягати додаткові зиски з кріпака шляхтич не міг з огляду на приписи «рицарської честі». І ось ця, з точки зору «графо-професора», патріархальна ідилія була зруйнована австрійським урядом через скасування кріпацтва, яке, з одного боку, звільнило селянина від особистої залежності від шляхтича, з іншого ж – позбавило шляхтича від морального обов'язку перед селянином, який із «свого» став тепер «чужим», «просто селянином», нужденністю якого не гріх скористатись. «А що ж на це держава? – питає С. Тарновський, – Що ж уряд, який сільським людям так довго і ніжно опікувався? Що на це право? Що суди? А нічого: держава не визнає кріпацької залежності, але визнає обов'язок сплати процентів з боргу; уряд скасував панщину, надав землю і свободу, але проти двосторонньої угоди, проти умов прийнятих добровільно боржником нічого мати не може, оскільки повинен шанувати і його свободу, і права позикодавця». Зрозуміло, що в цьому немає нічого зловмисного: такий порядок речей у «прогресивній демократії» [46, с. 167, 174], оскільки в австрійській державі «немає привілеїв, немає різниці у правах, кожен має відкритий шлях, кожен має право зайти так далеко або так високо, як зможе, і стати всім, на що його вистачить» [44]. Інша справа, що більшість населення «вистачило» лише на «сумну і страшну» убогість, постійну нестачу навіть «мізерного гроша», що і стало основою для появи «зловживання доти невідомого і аморального, що вкралось в ділові відносини нашого краю..., яке... нікого не дивує і не обурює..., зловживання так вкорінене і вросло в життя, що стало звичаєм, усталеними відносинами, звичайною формою найму і оплати робочої сили, яка вже набула загальноприйнятої, повсюдно уживаної назви – «порції»».

Цікаво, що в силу «природності порцій», тобто їх відповідності новим суспільно-економічним відносинам, трансформація шляхтича у лихваря відбулась непомітно: ще вчора «рицар» дер три шкіри зі свого селянина-кріпака, сьогодні ж сам колишній кріпак – тепер вільний землероб – сам проситься в кабалу до колишнього пана, відпрацьовуючи проценти з позичених грошей. Тому-то С. Тарновський і називає «порції» лихвою, кривдою і гнобленням селянина, роблячи висновок, що це нова, тільки прихована панщина, по суті, «нове кріпацтво». Оскільки разом із «старим кріпацтвом» зникла і «споконвічна» суспільна ієрархія, то і колишня аксіологія також залишилась у минулому: тепер шляхтича «не ганьбить його лихварське ремесло», більше того, «якщо колись шляхетська честь і честь рицарська були рівнозначними, то тепер шляхетська честь стане тим самим, що і честь лихварська, і честь циганська» [46, с. 165, 168, 170]. Таким чином, залишившись зовні, суб'єктивно, «польськими рицарями», заможні шляхтичі насправді долучились до євреїв і циган, що в старій Речі Посполитій «мали привілей» на купецьку, лихварську і подібні їм «шахрайські» види діяльності. Це тим більш сумно, що в сусідній Німеччині, за свідченням Г. фон Трейчке, все залишилось по-старому, і «в тисячах німецьких сіл сидить єврей, що по-лихварському скуповує своїх сусідів» [7, с. 111].

Не викликає сумніву, що С. Тарновський цілком широко співчуває так «неправедно і непорядно» експлуатованому селянству, стверджуючи, що у старі (і навіть стародавні) часи вона (експлуатація) була «кращою і моральнішою», оскільки ні стародавній лихвар, ні польський поміщик не брали

з селянина процентів за позичені гроші. Такий підхід окремими дослідниками пояснюється тим, що на селянське питання політик, будучи прибічником «корпоративно-патерналістського суспільства» [11, с. 68], дивився з «патріархальних позицій», тобто цей його консерватизм «мав феодальне обличчя», а отже, «слабко відповідав суспільно-політичним реаліям сучасності» [24, с. 14]. Однак, є підстави ствердити, що тугою «графа-професора» за патріархальними часами справа не обмежується, оскільки в чому-чому, але в наївності досвідченого політика обвинувачувати не слід. На нашу думку, і «селянське питання», і «проблему порцій» він трактував у контексті «польської справи», тобто що вони значать з точки зору консолідації поляків як єдиного народу, як впливають на його становище в умовах загарбання і що можуть принести в історичній перспективі.

По-перше, різко негативне ставлення С. Тарновського до лихварських занять шляхти обумовлювалось репутаційними міркуваннями, оскільки довгий час «і свої, і чужі кололи нам очі гнобленням народу польською шляхтою», натомість після скасування панщини «ми з чистою совістю відповідали, що вони брешуть, що до гріхів предків нові покоління не мають відношення.., що надуживань і кривд сільського люду вже немає». І ось, з появою «порцій», ця «потіха» виявилась ілюзією: «централістична» і «святоюрська» пропаганда одержують вагомий аргумент у своїй критиці суспільних відносин у Галіції.

По-друге, своєю непорядністю і жадібністю «шляхтичі-лихварі» грішать, порушують біблійні заповіді, за що все польське суспільство чекає розплата. Навівши цитату з «Псалмів» про «безумство і діла нечестивих», що «поїдають народ мій, як їдять хліб» [2, Пс. XIII, 4], «граф-професор» ствердив, що «ніколи, напевно, ці слова так буквально не стосувались тих, хто для своїх жнив переобтяжують люд працею і ту працю йому справедливою мірою не винагороджують». Ці так звані «добрі поляки», що «в кожному шматку свого хліба їдять кривду селянина», занадто мало знають «про пана Бога і його заповіді», тому не здатні зрозуміти, що в тих, «хто даною їм Богом землею справедливо володіти не вміють», вона буде відібрана і віддана іншим (пізніше С. Щепановський висловив подібну думку: «На кожному кроці ми зустрічаємо приклади прав і привілеїв, наданих людям, що не вміють або не хочуть ними користатись» [36, с. X]). Панування над землею у поляків вже давно відібране, констатує автор «Порцій»: «А ми, замість того, що заслужити на те, щоб нам його повернули, нечесно владарюємо на тих шматках землі, які в нас залишились. Тому-то викупувають її в нас німці, викупувають євреї, викидають [з неї] росіяни, земля спливає як вода і з-під ніг вислизає, хтозна, чи не тому переважно, що ми з неї і на ній порядно і чесно жити не вміли».

По-третє, «порції», жахливі самі по собі, є лише одним з недугів, якими хворіє польське суспільство: «Недосвідчені і недолугі в політиці, як і раніше, ми, помиляючись знову і знову, упускаємо сприятливі обставини, потім шкодуємо і так нічого не можемо зробити, нічого породити не можемо, що самі в себе втрачаємо рештки віри. Наше суспільне становище, замість того, щоб покращитись, як це повинно було бути за ці кілька років свободи в Галіції, лише погіршується і занепадає. Економічний стан? Капіталіст втрачає капітал, а іноді і честь на біржових спекуляціях і «крахах»; поміщик, селянин або шляхтич уникає як може вексельних боргів, але, зрештою, капітулює перед ними; промислові підприємства банкрутують: на що не подивився, до чого не торкнешся, все... рветься, кришиться, розсипається. І звідки візьметься віра в себе, звідки одержати підтримку? З морального стану, якби той був таким, як належить з любові і поваги до Бога, вітчизни і честі, з серйозності і чистоти домашнього життя, зі щирості і добросовісності в грошових справах, з того, по чому пізнається моральне здоров'я людей і суспільств. На жаль, цим не можемо ми похвалитись і на це розраховувати, і на цьому надії на [суспільне] піднесення сперти не можемо: і якщо у цьому відношенні страшним симптомом і відкриттям останніх років були шокуючі банкрутства, шахрайства, вражаюча кількість фальшивих векселів, то від них не кращі, не менш загрозливі ці нещасні «порції». У що обернуться сподівання чесних поляків, на що згодиться їх праця, якщо нечесні підриватимуть її такими способами, як «порції»?»

По-четверте, «витягаючи зі шкіри селянина несправедні зиски», шляхтичі руйнують ледь намічену суспільну згоду, причому, «маючи себе за добрих поляків», дуже дивуються, що селянин «нам» (тобто польським політикам-шляхтичам Галіції) «не вірить, нас підозрює і повторює постійно зі страхом: «Пани хочуть повернути панщину!»». З цього слідує, що «надії на утвердження миру, згоди, порозуміння, може і на взаємну любов між селянином і шляхтичем, убогим і багатим» навряд чи здійсняться. Це тим більш недопустимо, оскільки досвід повстань прямо показав, що своїми силами, без підтримки і участі селянства, шляхта не здатна здобути незалежність, а про яку підтримку, не

кажучи вже навіть про його (селянства) нейтралітет, можна говорити, якщо сама шляхта обдирає селян і планує в незалежній Польщі відновити кріпосні відносини? «Дотепер у всіх наших національних нещастях, – пише С. Тарновський, – заохочувала нас, тримала нас, захищала від відчаю віра у власну чесність, справедливість і благородство. Ми вірили наполегливо, непохитно, свято в добро і рицарську праведність польської природи: ми знали, що занадто легковажна і недостатньо раціональна, вона може легко збитись на недоречні і шкідливі вчинки, але були певні, що зіпсуватись надовго, остаточно вона не може; ми вважали її здатною до всяких помилок і заблуджень розуму і судження; її здорова основа, її добра воля, її благородство і честь здавались нам вищими поза всяким сумнівом, і дивились ми у майбутнє, хоч і далеке, спокійно, переконані і певні, що там, де залишився добрий ґрунт, рано чи пізно з нього буде врожай. Але сьогодні не тільки через ці нещасні порції, але і з їх приводу теж, слід запитати, чи справді маємо ми право на таку віру в себе, на таку повагу до себе?» На це запитання він дає песимістичну відповідь: якщо так надалі триватиме, це змушує «нас, у нашому піднесенні з занепаду, у нашому майбутньому повністю засумніватись» [46, с. 168-169, 172, 173, 178-179].

Який же бачить С. Тарновський вихід з цієї ситуації? Крім моральної проповіді, заклику «краще вивчати Біблію» для того, щоб дізнатись, «що робить Бог з тими, хто порушує його заповіді», він пропонує поступати із «замаскованими лихварями», тобто, з «лихварями-порядними людьми», «лихварями-громадянами», «шляхтою, благородного походження», «гербовими, титулованими», так як «з простим, звичайним вуличним лихварем». Натомість, таких «замаскованих лихварів» продовжують приймати у себе вдома, подавати руку для привітання, вважають їх так само «добрими поляками», як і вони самі себе, взагалі, «живуть у сусідській згоді і приязні з тим сільським лихварем, що селян обдирає зі шкіри тими «порціями»». Насправді те, що цей лихвар є шляхтичем і сусідом, не тільки не дає йому права на поблажливості, а навпаки, вимагає до нього більш суворого ставлення, ніж, наприклад, до комісіонера або маклера, рід занять яких не передбачає честі і совісті. «Граф-професор» стверджує, що для цих останніх «бути вільними від честі і совісті» – це «сенс їх життя, їх природа і їх право», натомість для шляхти, згідно давньої приповідки, «честь має бути скарбом, а ремеслом – слава», тому «хто за границі цього закону виходить, той повинен вважатись гіршим і тим строгіше каратись, чим більше від нього належить вимагати». Покарання цих «лихварів благородного походження» можливе тому, що незважаючи на весь їх моральний занепад і легковаження «праведністю і чистотою свого сумління і вчинків», для них все ще дуже важливі товариські відносини з «порядними людьми». З цієї причини «може виявитись ефективним», коли б той або інший цього сільського лихваря сусід, що користується «загальною повагою і має славу людини незаплямованої», дав би йому раз і другий відчутти, що з приводу «порцій» не хоче залишатись з ним у близьких відносинах або навіть бути з ним знайомим, то не один такий «гербовий, титулований» волів би відмовитись від свого «неправедного зиску», ніж позбутись людської поваги, і «мимоволі може б знову її заслужив» [46, с. 176-177].

Як бачимо, перша пропозиція публіциста – «краще вивчати Біблію» – залишається прекрасно-душним закликком, тому що жодного практичного кроку до її втілення автор не бачить. Тим більше, що і католицька церква не мала ясно визначеної думки щодо лихварства. Ще у 1745 р. в енциклопедії «*Vix pervenit*» («Про лихварство і інший нечесний прибуток») папа Бенедикт XIV традиційно засудив лихварство, однак допустив можливість за надання позик стягувати «помірковані проценти» (*taksę umiarkowaną*; з XVI ст. такими вважались 4-5% річних [37, с. 296]) з огляду на «безчесність (*niegodziwość*) часів, що настали». За папи Григорія XVI Апостольська столиця у заяві 1830 р. висловила думку, що «з причини важких умов, в яких перебувають католики, не слід наполягати на виконанні божого і природного закону про лихварство, а треба відкласти його вирішення до кращих часів» [37, с. 289, 293, 295-298] (необхідно зазначити, що Французький громадянський кодекс визнає статтею 1907 – у редакції від 3 вересня 1807 р. – «законні проценти» у розмірі 5% по цивільним угодам і 6% – по торговим [10, с. 399]). Слід припустити, що саме ця офіційна позиція дозволила скластись ситуації, про яку розповів на Галицькому крайовому сеймі у 1868 р. посол О. Хонігсманн [3, с. 59]. У своєму виступі, спростовуючи обвинувачення окремих політиків в тому, що «євреї визискують сільське населення, витісняють (*wygupiają*) нещасних міщан, розорюють (*wywłaszczają*) більших власників», заявив, що це лише «загальні фрази, позбавлені фактичної підстави»; що ж, натомість, є реальним, то це скарги «на вчинки ксьондзів, які домагаються належного їм згідно *jura stolae* (пожертви духовенству за сповідь і причастя, поховання померлих, благословення тощо; одна

з форм забезпечення утримання кліру – О.Ш.); якщо селянин немає чим платити, ксьондз не хоче йому... хрестити дитину, відправити похорони тощо». Посол не вбачає нічого поганого у тому, що «хтось жадає того, що йому належить», однак у даному випадку селянинові «треба піти до єврея і заставити кожух, щоб, заплатити ксьондзу» [35, с. 845]. Таким чином, вимагати від шляхтичів відмовитись від лихварства з релігійно-моральних міркувань, коли самі, так би мовити, носії цих міркувань не проти (через посередництво селянина) скористатись послугами лихварів, залишається порожньою фразою.

Недалеко відстоїть і друга пропозиція – щоб всі «порядні і шановані» шляхтичі розірвали з «лихварями-громадянами» дружні відносини і товариське спілкування. Можливо, в давні часи, коли корпоративна солідарність шляхти була життєво необхідною у здійсненні нею своєї влади, таке покарання відіграло роль остракізму і справді було дієвим, однак, в буржуазній Австро-Угорщині, де, за визнанням самого автора, «прогресивна демократія, наскільки це впливає з її офіційних інституцій, преси, потребувала б у порядності набагато більше ще поступу, перш, ніж її за здорову і гідну можна було б вважати...» [46, с. 174-175]. Зрозуміло і те, що навряд чи власника маєтку, зацікавленого у дешевій робочій силі (як слушно зазначає Т. Кізвальтер: «Реформи... шкодили інтересам поміщицтва... раптове позбавлення панщинної робочої сили, за досить низького рівня відшкодувань, створило проблеми для багатьох поміщиків» [6, с. 179]) примусило б відмовитись від неї тільки те, що хтось не подав йому руки для привітання.

Втім, є у С. Тарновського і «реалістично-практичний» рецепт звільнення селян з «лихварської неволі»: для цього необхідно засновувати кредитні (позичкові) каси. Безсумнівно, що ці заклади повинні бути «чесними», а не такими, що «під виглядом допомоги обдирають селянина не гірше сільських кредиторів», як це роблять «деякі інституції, ніби для користі селян засновані» [Пор.: 21, с. 210, 211-212]. У таких «порядних касах» селянин під «справедливі проценти», «навіть, можливо, невеликі», міг би «знайти необхідну йому дрібну суму» [46, с. 177] і це позбавило б його від необхідності йти в кабалу до «шляхтича-лихваря», а цього останнього примусило б замислитись над своїми вчинками і пошукати інших, «моральніших» шляхів одержання прибутку.

Як показав подальший розвиток кредитно-фінансової сфери у Галичії цей останній зазначений «графом-професором» спосіб подолання лихварства виявився насправді дієвим, хоча і довготривалим. Аналіз стану розвитку позичкових кас, викладений у звіті діяльності Крайового відділу за період від вересня 1868 р. до кінця червня 1874 р. [12, с. 67-68], показав, що з 1868 р. кількість кредитних кас постійно зростала, однак, у переважній більшості гмін вони не принесли очікуваної користі з причини «безпорадності місцевого правління». Тим не менше, потреба у них була настільки нагальною, що вже в 1875 р. їх нараховувалось 1276 [Пор.: 42, с. 544-556 і ін.], а в 1888 р. – 2428 (з основним капіталом у 3,5 млн. гульденів) [14, с. 77]. Взагалі ж ці, і подібні їх заклади процвітали, так що в 1886 р. їх сумарний капітал становив 78 млн. гульденів [36, с. 15]. Це значить, що в рік виходу есе С. Тарновського кредитні організації існували вже сім років (а деякі і довше [28, с. 61-62; 14, с. 77]) і, за його словами, «обдирали селян не гірше сільських кредиторів», а пізніше, наступних 12 років, їх процвітання зовсім не призупинило процес зникнення малоземельних господарств, навпаки, він тільки прискорився [4, с. 359; 21, с. 169] («Багатство росте, а люди убожіють», – констатував С. Щепановський [36, с. XII]). Також Ф. Стефчик, першопроходець і видатний організатор кредитно-процентної справи в Галичії у 1889-1917 рр. [33; 28, с. 69; 29, с. 74-75], повідомляє, що вже у 1867 р. з метою надання селянам в першу чергу довгострокових інвестиційних кредитів (6-14 років), але також і короткострокових річних кредитів для сільських господарств, був створений «Галицький селянський кредитний заклад», однак, з причин «вад у своїй адміністрації і неготовності людності до утворення організацій... він покладених на нього надій цілковито не виправдав». Основу такої ситуації автор бачить у тому, що австрійські закони давали велику свободу у заснуванні і діяльності всіх цих організацій і спілок, метою яких начебто було «добро селян», однак вони ж (австрійські закони) створювали широкі можливості для надуживання цією свободою для цілей, що нічого спільного з цим «добром», крім формальної юридичної підстави, не мали [34, с. 34, 8; Пор.: 14, с. 78]. Перелом у всій цій справі, як стверджує З. Дашинська-Голинська, відбувся тільки під кінець 1900-х років, коли «каси Стефчика» і інші подібні установи «майже цілковито витіснили лихварство з галицького села» [17, с. 30; 26; 140, с. 15].

Слід зазначити, що есе С. Тарновського «викликало страшну бурю» [15, с. 257] і, за окресленням газети краківських консерваторів «Час» [23, с. 21], «порушило громадську думку всього краю

і викликало численні протести», особливо «сільського громадянства» (тобто заможної шляхти – О.Ш.) Східної Галиції [16, с. 1]. Також соратник С. Тарновського – С. Козьмян писав, що «наша стаття про «Порції», а точніше, її наслідки, були весь минулий місяць найважливішою подією у цьому краї» [25, с. 152]. Особливо уїдливіми були публікації сатирично-гумористичної газети «Щиглик» («Szczytek») [38, с. 2-3; 39, с. 2; 40, с. 1, 2, 3-4; 41, с. 1, 2, 3, 4]. Беручи до уваги таке розжарення пристрастей, варто присвятити темі реакції заможної шляхти на есе С. Тарновського окреме дослідження.

Таким чином, під пером С. Тарновського «порції» з промовистого, але часткового явища економічного життя Галиції набули значення симптому соціального захворювання, навіть епідемії, що охопила маєтні верстви польського суспільства, які, пристосовуючись до «ринкових відносин», стали витягати прибутки з лихварства, використовуючи безвихідне становище своїх же колишніх кріпаків, чим завдавали величезної шкоди «польській справі». Суворо засуджуючи «шляхтичів-лихварів», що своєю жадібністю руйнують ледь намічену згоду між шляхтою і селянством, С. Тарновський не бачить реальних шляхів викоринення «цієї напасті».

Список використаних джерел і літератури:

1. Аркуша О. «Органічна праця»: з досвіду півдавстрийської Галичини. *Zaxid.net*. 25 листопада 2011. URL: https://zaxid.net/organiczna_pratsya_z_dosvidu_pidavstriyskoji_galichini_n1241909 (дата звернення: 22.12.2019).
2. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. Київ, 2004. 1408 с.
3. Васьків Н. Єврейське представництво в Галицькому крайовому сеймі (1861-1914). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.* Львів, 2008. Вип. 17. С. 58–66.
4. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.
5. Киселев В.С., Васильєва Т.А. Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация (статья третья. «Между Польшей и Россией»). *Вестник Томского гос. ун-та. Филология*. 2014. №1 (27). С. 102–123.
6. Кізвальтер Т. Модернізація польських земель за умов відсутності власної держави. *Польща – нарис історії* / за ред. В. Менджецького і Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника. Варшава, 2012. С. 159–192.
7. Трейчке Г. Наши перспективы [Фрагмент] / пер. О. Кильдюшова // Кильдюшов О. Генрих фон Трейчке о проблеме единства политической нации. *Вопросы национализма*. 2012. № 9. С. 107–113.
8. Франко І.Я. Лихварство в Галичині. *Зібрання творів у 17 томах. Наукові праці*. Тт.44-47. Т.44, Кн.2: Економічні праці 1888-1907 рр. Київ, 1985. С. 373–391.
9. Франко І. Перехресні стежки (повість). Франко І. Украдене щастя. Харків, 2011. С. 283–535.
10. Французский гражданский кодекс 1804 года с позднейшими изменениями до 1939 г. Москва, 1941. 471 с.
11. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861-1901 (Нарис з історії українського парламентаризму). Львів, 2002. 288 с.
12. Alegat X. Sprawozdanie czynności Wydziału krajowego za czas od Września 1873 po koniec Czerwca 1874. Sprawozdawca Oktaw Pietruski członek Wydziału krajowego. S. 1–108. *Alegata do sprawozdań stenograficznych z piątej sesji trzeciego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wieikiem Księstwem Krakowskiem z r. 1874*. Przytem: Indeks tych alegatów. Lwów, 1874.
13. Buszko J., Gierowski J.A., Wyrozumski J. Historia Polski 1864-1948. Wyd. 4. Warszawa, 1982. 472 s.
14. Broński K. Rozwój galicyjskiego systemu bankowego w latach 1841-1914 (zarys problematyki). *Zeszyty naukowe Akademii ekonomicznej w Krakowie*. 2007. № 749. S. 75–92.
15. Chrananowski I. Stanisław Tarnowski. W setną rocznicę urodzin. Odczyt wygłoszony w kole polonistów uniwersytetu Jagiellońskiego dnia 7 listopada 1937 roku. *Chrananowski I. Studia i szkice. Rozbiory i krytyki*. Tom drugi. Kraków, 1939. S. 255–267.
16. Czas. Kraków, 4 Grudnia, Piątek, 1874. Nr. 278. 4 s.
17. Daszyńska-Golińska Z. Spółki rolnicze i handlowe. Wyd. drugie przejrz. i rozsz. Kraków, 1909. 76 s.
18. Dunin-Borkowski J.S. Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich. Lwów, 1895. 767 s.
19. Dziadzio A. Wprowadzenie. *Teka Stańczyka*. Kraków, 2007. S. V–XV.
20. Głos umarłych. URL: [https://pl.wikisource.org/wiki/G%C5%82os_umar%C5%82ych_\(Naruszewicz,_1882\)](https://pl.wikisource.org/wiki/G%C5%82os_umar%C5%82ych_(Naruszewicz,_1882)) (Last accessed: 12.01.2020).
21. Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza polski. Warszawa, 1999. 560 s.
22. Kabe F. Stanisław Tarnowski (1837-1917). Sandomierz, 1929. 67 s.
23. Kolasa Wł., Jarowiecki J. Najważniejsze polskie gazety do wybuchu pierwszej wojny światowej w kontekście zabezpieczenia ich dla potomnych (charakterystyka, badania, zasoby). URL: http://eprints.relis.org/16418/1/kolasa_gazety_pol.pdf (Last accessed: 11.09.2020).
24. Kosicka-Pajewska A., Sobieraj S. Tarnowski. Szkice do portretu. Monografia. Poznań, 2019. 142 s.
25. Koźmian St. Przegląd polityczny. *Przegląd polski: pismo poświęcone polityce i literaturze* / nakł. i odpow. red. dr. Ign. Skrochowski. r. IX, t. III, z. VII. styczeń 1875. S. 152–631.
26. Leszkowicz T. Franciszek Stefczyk – człowiek, który zmienił galicyjską wieś. *Histmag.org*. 07.12.2016. URL: <https://histmag.org/Franciszek-Stefczyk-czlowiek-ktory-zmienil-galicyjska-wies-14409> (Last accessed: 26.03.2020).
27. Małecki J.M. W dobie autonomii galicyjskiej (1866-1918). *Bieniarzówna J., Małecki J.M. Dzieje Krakowa*, t.3: Kraków w latach 1795-1918. Kraków, 1994. S. 225–394.

28. Morawski W. Słownik historyczny bankowości polskiej do 1936 roku. Warszawa, 1998. 208 s.
29. Nagel K. Teoretyczne i definicyjne ujęcie ekonomii społecznej. *Studia Ekonomiczne*. Katowice, 2013. T.129. S. 68–79.
30. Naruszewicz A. Wiersze różne. T.1. Warszawa, 1804. 444 s.
31. Piechowski A. Były takie czasy... Marzenia o Polsce Spółdzielczej. *Wspólna sprawa. Antologia tekstów poświęconych dziejom i zasadom spółdzielczości / wybór i oprac. R. Okraska*. Warszawa, 2013. S. 11–24.
32. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. T.1: 1864-1914. Gdańsk, 1991. 404 s.
33. Stefczyk F.K. (1861-1924). Internetowy polski słownik biograficzny. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-kazimierz-stefczyk> (Last accessed: 21.03.2020).
34. Stefczyk F. Początki i ogólne warunki rozwoju spółdzielczości w Polsce. Z przedmową F. Bujaka. Kraków, 1925. 49 s.
35. Stenograficzne sprawozdania drugiego peryodu drugiej sesji Sejmu krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim w roku 1868. Posiedzenie 1-34. Lwów. 966 s.
36. Szczepanowski St. Nędza Galicji w cyfrach. Program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. Drugie wyd. Lwów, 1888. 198 s.
37. Szcześniak Wł. Słownik apologetyczny wiary katolickiej podług J. Jaugey'a. T.3. Warszawa, 1899. 931 s.
38. Szczutek. Pismo satyryczno-polityczne. Lwów, niedziela dnia 15 listopada 1874, Nr. 45, Rok VI. 4 s.
39. Szczutek. Pismo satyryczno-polityczne. Lwów, niedziela dnia 29 listopada 1874, Nr. 47, Rok VI. 12 s.
40. Szczutek. Pismo satyryczno-polityczne. Lwów, niedziela dnia 6 grudnia 1874, Nr. 48, Rok VI. 12 s.
41. Szczutek. Pismo satyryczno-polityczne. Lwów, niedziela dnia 13 grudnia 1874, Nr. 49, Rok VI. 8 s.
42. Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1875. Lwów, 1875. 837 s.
43. Szymczak D. Nad modrym Dunajem. Refleksie o życiu codziennym polskich polityków w Wiedniu w okresie konstytucyjnym 1861-1914. *Galicja. Studia i materiały*. T.4. Codziennosc w Galicji. Rzeszów, 2018. S. 23–43.
44. Tarnowski St. Mowa na Zgromadzeniu wyborców większej własności okręgu krakowskiego w dniu 8 lipca 1889 roku. URL: <http://stanczycy.pl/stanislaw-tarnowski/mowa-na-zgromadzeniu-wyborcow/> (Last accessed: 19.12.2019).
45. Tarnowski St. O Rusi i Rusinach. Odbitka z «Krakusa». Kraków, 1891. 68 s.
46. Tarnowski St. Porcyce. *Przegląd polski*. R. IX. Z. V. Miesiąc Listopad 1874. Nakł. i odpow. red. dr. Ign. Skrochowski. Kraków, 1874. S. 163–179.
47. TeKa Stańczyka. Osobne odbicie z «Przeglądu Polskiego». Nakł. Redakcyi [uloż. J. Szujski, St. Tarnowski, L. Wodzicki, St. Koźmian]. Kraków, 1879. 156 s.
48. Turoń-Kowalska A. Między ugodą a działaniem. Polska myśl konserwatywna wobec prób odzyskania niepodległości w XIX wieku. *Pamięć i Sprawiedliwość*. №1 (31) 2018. S. 81–100.
49. Wardzińska A. Dwa spojrzenia na historię Polski. Polemika demokratów lwowskich Henryka Schmitta i Ludwika Wolskiego z przedstawicielem krakowskiej «nowej szkoły historycznej» Józefem Szujskim w latach 70. XIX wieku. *Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej*. 2017. T.9. S. 7–31.
50. Wykaz Członków Sejmu krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi tudzież Wielkiego Księstwa Krakowskiego w roku 1872. Lwów, 1872. 11 s.

References

1. Alegat X, (1874). Sprawozdanie czynności Wydziału krajowego za czas od Września 1873 po koniec Czerwca 1874. Sprawozdawca Oktaw Pietruski członek Wydziału krajowego. pp. 1–108. *Alegata do sprawozdań stenograficznych z piątej sesji trzeciego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wiekiem Księstwem Krakowskim z r. 1874*. Przytem: Indeks tych alegatów. Lwów. [In Polish].
2. Arkusha, O. (2011), «Orhanichna pratsia»: z dosvidu pidavstriiskoi Halychyny [«Organic labor»: from the experience of sub-Austrian Galicia]. *Zaxid.net. 25 listopada*. Available from: https://zaxid.net/organichna_pratsya_z_dosvidu_pidavstriiskoyi_galichini_n1241909 [In Ukrainian].
3. Bibliia, (2004). Bibliia. Knyhy Sviashchenoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu [Bible. Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments]. Kyiv. 1408 p. [In Ukrainian].
4. Broński, K. (2007). Rozwój galicyjskiego systemu bankowego w latach 1841-1914 (zarys problematyki). *Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*. № 749. pp. 75–92. [In Polish].
5. Buszko, J. (1982). Gierowski J.A., Wyrozumski J. *Historia Polski 1864-1948*. Wyd. 4. Warszawa: PWN. 472 p. [In Polish].
6. Chornovol, I. (2002). *Ukrainska fraktsiia Halytskoho kraiovoho seimu. 1861-1901 (Narys z istorii ukrainskoho parlamentaryzmu)* [Ukrainian faction of the Galician Regional Sejm. 1861-1901 (essay on the history of Ukrainian parliamentarism)]. Lviv. 288 p. [In Ukrainian].
7. Chrzanowski, I. (1939). Stanisław Tarnowski. W setną rocznicę urodzin. Odczyt wygłoszony w kole polonistów uniwersytetu Jagiellońskiego dnia 7 listopada 1937 roku. *Chrzanowski I. Studia i szkice. Rozbiory i krytyki. Tom drugi*. Kraków. pp. 255–267. [In Polish].
8. Daszyńska-Golińska, Z. (1909). *Spółki rolnicze i handlowe*. Wyd. drugie przejrz. i rozsz. Kraków. 76 p. [In Polish].
9. Dunin-Borkowski, J.S. (1895). *Genealogie żyjących utytułowanych rodów polskich*. Lwów. 767 p. [In Polish].
10. Dziadzio, A. (2007). Wprowadzenie. *TeKa Stańczyka*. Kraków. pp. V–XV. [In Polish].
11. Jarowiecki, J. (2006). *Studia nad prasą polską XIX i XX wieku*. T. II. Kraków. 260 p. [In Polish].
12. Jezierski, A., Leszczyńska, C. (1999). *Historia gospodarcza polski*. Warszawa. 560 p. [In Polish].
13. Kabe. F. (1929). *Stanisław Tarnowski (1837-1917)*. Sandomierz. 67 p.

14. Kiselev, V.S., Vasil'eva, T.A. (2014). Evolyutsiya obraza Ukrainy v imperskoi slovesnosti pervoi chetverti XIX v.: regionalizm, etnografizm, politizatsiya (stat'ya tret'ya. «Mezhdru Pol'shei i Rossiei») [Evolution of the image of Ukraine in imperial literature of the first quarter of the 19th century: regionalism, ethnography, politicization (article three. "Between Poland and Russia")]. *Vestnik Tomskogo gos. un-ta. Filologiya*. 2014. №1 (27). pp. 102–123.
15. Kizvalter, T. (2012). Modernizatsiia polskykh zemel za umov vidsutnosti vlasnoi derzhavy. *Polshcha – narys istorii* [Modernization of Polish lands in the absence of their own state]. *Polshcha – narys istorii*. Varshava. S. 159–192.
16. Kolasa, Wł., Jarowiecki, J. (2020). *Najważniejsze polskie gazety do wybuchu pierwszej wojny światowej w kontekście zabezpieczenia ich dla potomnych (charakterystyka, badania, zasoby)*. Available from: http://eprints.rclis.org/16418/1/kolasa_gazety_pol.pdf. [In Polish].
17. Kosicka-Pajewska, A., Sobieraj, S. (2019). *Tarnowski. Szkice do portretu. Monografia*. Poznań. 142 p. [In Polish].
18. Koźmian, St. (1875). Przegląd polityczny. *Przegląd polski: pismo poświęcone polityce i literaturze*. Nakł. i odpow. red. dr. Ign. Skrochowski. r. IX, t. III, z. VII. styczeń. pp. 152–631. [In Polish].
19. Krzyżewski, T. (1976). Weterani lwowskiego czasopiśmiennictwa humorystycznego (z dziejów polskiej prasy w Galicji 1834-1918). *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. T.15, Nr.2. pp. 171–204. [In Polish].
20. Leszkowicz, T. (2016). Franciszek Stefczyk – człowiek, który zmienił galicyjską wieś. *Histmag.org*. 07.12.2016. [Online]. Available from: <https://histmag.org/Franciszek-Stepczyk-czlowiek-ktory-zmienil-galicyjska-wies-14409>. [In Polish].
21. Małecki, J.M. (1994). W dobie autonomii galicyjskiej (1866-1918). *Bieniarzówna J., Małecki J.M. Dzieje Krakowa, t. 3: Kraków w latach 1795-1918*. Kraków. pp. 225–394. [In Polish].
22. Morawski, W. (1998). *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1936 roku*. Warszawa. 208 p. [In Polish].
23. Nagel, K. (2013). Teoretyczne i definicyjne ujęcie ekonomii społecznej. *Studia Ekonomiczne*. T. 129. Katowice. pp. 68-79. In Polish].
24. Naruszewicz, A. (1882). *Głos umarłych*. Available from: [https://pl.wikisource.org/wiki/G%C5%82os_umar%C5%82ych_\(Naruszewicz,_1882\)](https://pl.wikisource.org/wiki/G%C5%82os_umar%C5%82ych_(Naruszewicz,_1882)). [In Polish].
25. Naruszewicz, A. (1804) *Wiersze różne*. T.1. Warszawa. 444 p.
26. Pereterski, I.S. (Trans.) (1941). *Frantsuzskii grazhdanskii kodeks 1804 goda s pozdneishimi izmeneniyami do 1939 g.* Moskva. 471 p. [in Russian].
27. Piechowski, A. (2013). Były takie czasy... Marzenia o Polsce Spółdzielczej. *Wspólna sprawa. Antologia tekstów poświęconych dziejom i zasadom spółdzielczości*. Wybór i oprac. R. Okraska. Warszawa. pp. 11–24. [In Polish].
28. Pobóg-Malinowski, W. (1991). *Najnowsza historia polityczna Polski* (Vol.1). Gdańsk. 404 p. [In Polish].
29. Stefczyk, F. (1925). *Początki i ogólne warunki rozwoju spółdzielczości w Polsce*. Z przed. F. Bujaka. Kraków. 49 p. [In Polish].
30. Stefczyk, F.K. (1861-1924). *Internetowy polski słownik biograficzny*. [Online]. Available from: <https://www.ipbs.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-kazimierz-stefczyk>. [In Polish].
31. Stenograficzne sprawozdania, (1868). *Drugiego peryodu drugiej sesji Sejmu krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim w roku 1868*. Posiedzenie 1-34. Lwów. 966 p. [In Polish].
32. Szymczak, D. (2018). Nad modrym Dunajem. Refleksje o życiu codziennym polskich polityków w Wiedniu w okresie konstytucyjnym 1861-1914. *Galicja. Studia i materiały*. T.4. Codziennosc w Galicji. Rzeszów. pp. 23–43. [In Polish].
33. Treichke, G. (2012). Nashi perspektivy (Fragment) [Our perspectives (Fragment)]. Trans. O. Kil'dyushova. Kil'dyushov O. Genrikh fon Treichke o probleme edinstva politicheskoi natsii. *Voprosy natsionalizma*. № 9. pp. 107–113. Available from: https://www.academia.edu/10369823/%D0%92%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%8B_%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B0_%D0%9D%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80_9_2012_%D0%B3%D0%BE%D0%B4?auto=download [in Russian].
34. Vaskiv, N. (2008). Yevreiske predstavnytstvo v Halytskomu kraiovomu seimi (1861-1914) [Jewish Representation in the Galician Regional Sejm (1861-1914)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Vyp. 17. pp. 58–66.
35. Wardzińska, A. (2017). Dwa spojrzenia na historię Polski. Polemika demokratów lwowskich Henryka Schmitta i Ludwika Wolskiego z przedstawicielem krakowskiej «nowej szkoły historycznej» Józefem Szujkim w latach 70. XIX wieku. *Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej*. T.9. pp. 7–31.
36. Zashkilniak, L.O., Krykun, M.G. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnv* [History of Poland: From ancient times to the present day]. Lviv. 752 p. [In Ukrainian].